

ДЕЯКІ ПРИЧИНИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Визначені в Конституції України завдання по створенню демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без належного рівня правової культури суспільства. Саме вона є найважливішим чинником, що сприяє становленню правової системи держави й демократичних підвалин суспільства, впливає на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримує й закріплює його цілісність і стабільний правопорядок.

У той же час формування правової культури в перехідному суспільстві, у тому числі й українському, – достатньо складне завдання. З одного боку, як уже зазначалося, створення демократичної, правової держави вимагає високого рівня правової культури населення, працівників державного апарату, а з іншого – суспільству бракує необхідних умов для цього, бо культура, на жаль, знаходиться на досить низькому рівні. У зв'язку з цим значної актуальності набуває дана проблема в умовах сьогодення. Не випадково, що в Засадах державної політики України в галузі прав людини, затверджених постановою Верховної Ради від 17 червня 1999 р., завдання підвищення рівня правової культури населення, виховання його правосвідомості й поваги до закону визначені основними напрямками державної політики.

Окремим питанням формування правової культури юристів, студентів, учнівської молоді та громадян демократичного суспільства в цілому присвячені труди таких науковців, як О.В. Аграновська, О.О. Ганзенко, В. Головченко, К. Колесниченко, Т.В. Кушнірова, С.М. Легуша, І. Осика, М.К. Подберезський, О.І. Пометун, О.П. Семитко, А. Скуратівський, Н.В. Удод, В.Черней [Див.: 1,2,4,5,7,13,14–16, 18] та ін. У той же час, незважаючи на свою безумовну актуальність, активізацію досліджень у сфері правової культури і правової свідомості, ця проблема залишається в науці недостатньо розробленою. Як показує аналіз юридичної літератури, реальний стан правової культури в перехідному суспільстві, специфіка її формування в транзитивний період, обґрунтування напрямків по оптимізації цього процесу в умовах трансформації правової системи, залишаються поки що, за рідкісним винятком (М.І. Матузов, О.Менюк, Ю.М. Тодика [Див.: 8,10,17]), за межами інтересів сучасних дослідників. У дійсності ж не проходить і дня, щоб засоби масової інформації не вказували

б на правовий нігілізм, юридичний безлад і правове безкультур'я, що панують в українському суспільстві.

Щоб визначити найдієвіші напрямки, форми й методи формування правової культури, необхідно проаналізувати причини її низького рівня в цілому. Це завдання і є головною метою статті. А таких причин чимало і вони вимагають відповідної класифікації. У найбільш загальному вигляді можна вирізнити наступні їх групи: причини історичні, національно-психологічні, трансформаційні (пов'язані з трансформацією суспільства) й низка інших.

Історичні причини нинішнього стану правової культури України сягають негативної спадщини самодержавного й тоталітарного минулого, що не дає об'єктивної можливості перейти безпосередньо з неправової реальності минулого до розвинутого права сучасних постіндустріальних суспільств, до якого держави розвинутої демократії Заходу йшли не одну сотню років. Можна погодитися з В. Нерсесянцем, що лише з урахуванням зарубіжного і власного історичного досвіду можна усвідомити істинну суть та умови реалізації декларованих цінностей, тверезо, без ілюзій оцінити реальне становище в сучасних посттоталітарних державах і реальні можливості просування їх до правової держави, до практичного утвердження прав і свобод людини. Дійсно, важкий шлях сучасних перехідних суспільств до правової держави з високою правовою культурою ускладнено низкою негативних чинників, успадкованих від минулого. У їх числі – “багатовікові традиції деспотизму і кріпосництва, всесилля влади й безправності населення, стійкий і поширений правовий нігілізм, відсутність значного досвіду, свободи, права, самоврядування, демократії, конституціоналізму, підпорядкованого стану суспільства в його відносинах з нічим не обмеженою й безконтрольною владою тощо” [11, с.353].

Серйозно, негативно впливають на формування правової культури в такому суспільстві і причини, безпосередньо пов'язані з недавнім тоталітарним минулим: безініціативність населення, подвійна мораль, безпорадність, звичка покладатися на патерналістську опіку держави й одночасно не довіряти їй. Не сприяють формуванню правової культури і правосвідомості перехідного суспільства й ірраціональна віра населення у всесилля вождя (а не всесилля права, закону), що залишилася йому в спадщину від тоталітарного минулого, а також чекання приходу “месії”, що вирішить усі проблеми. “Але, дійсно, найбільш істотною психологічною втратою тоталітарного періоду є майже повна втрата почуття відповідальності, у тому числі й відповідальності перед правом, законами”[12], що істотно гальмує процес формування правової культури громадян.

Особливе місце серед історичних причин, що вплинули на стан правової культури в сучасних посттоталітарних країнах, посідає правовий нігілізм, який сьогодні прийняв масштаби національної трагедії. Як відомо, нігілізм

(від лат nihil – ніщо) – негативне ставлення суб'єкта (групи, класу) до загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культурних традицій. Він являє собою напрямок суспільно-політичної думки, що заперечує соціальну цінність права і вважає його найменш досконалим способом регулювання суспільних відносин. Найважливішою його ознакою як антиподу правової культури є зневага до права й закону, нехтування правовими формами організації суспільних відносин.

Багато в чому правовий нігілізм став результатом особливостей вітчизняного історичного шляху розвитку суспільства. Довгі роки правової сваволі в нашій країні призвели до поширення в суспільній свідомості невіри в реальне існування таких основних демократичних принципів, як недоторканність особи, рівність людей перед законом, справедливість судового розгляду і т.д. Але було б занадто просто покласти відповідальність за цю недовіру лише на беззаконня, що панувало в періоди царату, революції, сталінських репресій або “застою”. У сучасний, перехідний період юридичний нігілізм у суспільстві зростає ще швидше. У період перебудови цьому сприяли “війна законів” між відомствами, між республіками колишньої єдиної держави, існуюча протидія між виконавчою і представницькою гілками влади. І тепер навіть при наявній необхідності і прогресивній спрямованості того чи іншого прийнятого закону його ефективність виявляється нижче очікуваної, часто закони так і залишаються лише на папері. Не сприяє зниженню юридичного нігілізму в суспільній свідомості і значний елемент стихійності, нестабільності державної політики, суперечливість і відставання правового регулювання, що крім усього іншого викликало різке збільшення криміногенного чинника як в економіці, так і в інших сферах життя нашого суспільства.

Основними формами прояву правового нігілізму в сучасних перехідних суспільствах, на думку деяких фахівців, є: прямі, навмисні порушення чинного законодавства; масове недотримання й невиконання юридичних розпоряджень, коли поведінка суб'єктів (громадян, посадових осіб, державних органів, громадських організацій) не співпадає з вимогами правових норм, а лише існує прагнення жити й діяти за власними законами; при існуванні “війни законів”, виданні суперечливих, рівнобіжних чи навіть взаємовиключних правових актів, як би нейтралізуючих один одного, даремна розтрата власних сил. Причому нерідко підзаконні акти стають “надзаконними”, а ухвалені у великій кількості юридичні норми не стикуються, погано синхронізовані, в результаті чого виникають найгостріші юридичні колізії. Мають місце підміна законності політичною, ідеологічною чи прагматичною доцільністю, прагнення різних посадовців та органів, суспільних груп і сил реалізувати свої інтереси поза рамками Конституції, конфронтація представницьких і виконавчих структур влади, порушення прав людини, особливо таких, як право на життя, честь, гідність, житло, майно, безпека та ін. [8, с. 695-709].

Що стосується національно-психологічних причин, які визначають особливості формування правової культури в Україні, то можна погодитися з дослідниками, які справедливо вказують, що в цьому процесі важливо враховувати не тільки історичні риси соціального буття українського народу, а й деякі властивості, притаманні національному характеру українців [16, с.255]. Дійсно, останній є одним з найважливіших складників розвитку будь-якої національної культури, у тому числі і правової. Однак при цьому необхідно не забувати, що взаємодія національного характеру й рівня правової культури має діалектичний характер. З одного боку, національний характер прямо залежить від стану розвитку суспільства, держави, політичної і правової культури, можливостей людини реалізовувати свої права й можливості, а з іншого – він, у свою чергу, впливає на соціальне буття (у тому числі правове), усі його складники, правову культуру й правосвідомість.

До національно-психологічних рис характеру українців, що суперечливо впливали і продовжують впливати на формування й розвиток правової культури, можна віднести: індивідуалізм, обумовлений особливістю соціального життя, насамперед традиціями землеробської культури; прагненням українців до волі, що, з одного боку, мало прогресивний характер, а з іншого, – приводило їх до самоізоляції, руйнування організованих форм соціального (у тому числі й правового) буття, до невміння створювати й утримувати владу, що гальмувало розглядуваний процес культури [16, с.256, 257]. На ці особливості національного характеру свого часу звернув увагу М.І. Костомаров, який зазначав, що демократичному характеру українців властиві: розуміння переваги особистості над общинністю, прагнення до особистої волі в крайньому її прояві – свавіллі, а звідси – мінливість, невиразність цілей і форм життя, поривчастість, прагнення до створення чого-небудь нового й одночасно до знищення старого. Зазначені риси мали й негативний зміст, тому що означали, наприклад, їх небажання й невміння підкорятися єдиній, чітко визначеній меті, відсутність цілеспрямованого розрахунку, а тому й нездатність організувати й утримати владу як основу своєї державності [6, с.405].

Негативний вплив на формування правової культури вітчизняного суспільства мала ще низка особливостей національного характеру українців, серед яких: правовий нігілізм, комплекс сконцентрованості на внутрішніх переживаннях, поєднаний із замкнутістю й недовірою, настороженим ставленням до інших людей, стиль існування, зумовлений життєвою філософією “моя хата скраю, нічого не знаю”, байдужість до всього, що не стосується особисто його чи його родини, інертність, пасивність у суспільних питаннях, утилітарний егоїзм. До цього можна також додати надмірну довірливість, а також піддатливість зовнішнім впливам, пристосовництво [16, с.256–258].

Складність і суперечливість формування правової культури в перехідному суспільстві мають у своїй підставі й інші причини, які можна віднести до групи трансформаційних. Саме вони багато в чому визначають особливості цього процесу.

Порівняння правових систем тоталітарного суспільства, для якого характерним є панування держави над правом, політизація, ідеологізація права, і демократичного суспільства, у якому забезпечено верховенство права і пріоритет прав людини, дозволяє зробити висновок про їхню принципову несумісність, а, отже, неможливість переходу від однієї правової системи до іншої безпосередньо. Тому всі посттоталітарні країни, що трансформуються від тоталітаризму до демократії, закономірно проходять цей перехідний період, у якому правова реальність являє собою комбінацію тоталітарної правової системи, що руйнується, і народжуваної правової системи демократичного суспільства.

Як правило, всі основні характеристики цієї перехідної правової реальності становлять комбінацію суттєвих рис як тоталітарної правової системи, так і демократичної. Нові правові норми в перехідній правовій системі зустрічаються зі старими неправовими й антиправовими; авторитаризм у правотворчості і правозастосуванні співіснує з елементами анархії; тенденції конструювання – з елементами саморозвитку; принципи монізму – з принципами плюралізму і т.д. Наприклад, в Україні нові правові норми чинної Конституції 1996 р. зіткнулися зі старими нормами законів, прийнятих ще до утворення незалежної України. Це позбавляє Основний Закон держави механізму реалізації, що й створюють усі інші закони й нормативно-правові акти. Звідси можна зробити висновок про необхідність такої правотворчості в Україні, яка розвивала б конституційні норми і принципи в існуючому законодавстві, без чого Конституція України буде простою правовою декларацією, а формування правової культури повсякденно зустрічатиметься з нерозв'язними проблемами.

Другою особливістю досліджувальної проблеми є те, що цей процес здійснюється в умовах хаосу або дезорганізації перехідного суспільства та його правової системи. Так, польський учений Я. Щепанський розуміє дезорганізацію перехідного суспільства та його правової системи як сукупність соціальних процесів, що призводять до того, що “дії, що відхиляються від норми й оцінюються негативно, перевищують допустимий рівень, загрожуючи встановленому плину процесів колективного життя. Вона (дезорганізація – О.Д.) полягає в дезінтеграції політико-правових інститутів, що не виконують завдань, для яких вони створені, ослабленні механізмів формального й неформального контролю, нестійкості критеріїв оцінок, появи зразків поведінки, що суперечать зразкам, визнаних припустимими” [19, с.202].

Можна погодитися з наведеними міркуваннями, що перехідні соціуми позбавляються традиційних для тоталітарного суспільства політико-

правових інститутів, а також інститутів статусно-рольової соціальної ідентифікації, і потрапляючи внаслідок цього в стан “хаосу”, “дезорганізації” або, на думку М. Мамардашвілі, ”життя після смерті”[9,с.163]. У цих дезорганізованих перехідних суспільствах соціальні і правові цінності, норми, зразки поведінки починають орієнтуватися на принципово іншу систему відліку, ніж у стабільному суспільстві. За таких умов частина суб'єктів суспільства виявляється здатною пристосуватися до нових політико-правових цінностей і норм правової культури, одержати новий соціальний статус і місце в економічній і політичній структурі, яка формується. Інша ж частина не в змозі або не бажає приймати нові цінності, правові норми, зразки поведінки й поповнює шари маргіналів. Таким чином, в умовах швидкої, обвальної трансформації соціуму одні прошарки і групи народжуються або отримують пріоритетний розвиток, а інші втрачають свою колишню роль. Подібні процеси викликають загострення соціальних протиріч у суспільстві, що також не сприяє формуванню високої правової культури в ньому.

Третьою особливістю формування правової культури в перехідному суспільстві є амбівалентність (Е.Блейлер) правосвідомості людей, причини якої криються в інертності свідомості людини, її нездатності відразу звільнитися від застарілої системи ціннісно-правових установок тоталітаризму, що може декларативно заперечуватися особистістю, але продовжує існувати на рівні підсвідомості, визначаючи світогляд людини, її цінності, інтереси, вчинки. Приміром, у перехідних суспільствах проблема легітимації процедур вирішення протиріч і конфліктів стоїть дуже гостро. Старі правові норми і правила врегулювання конфліктів утратили свою легітимність, а нові ще не встановилися, не стали стереотипними. Тому будь-які дії влади щодо вирішення гострих соціальних протиріч, як правило, зустрічають у суспільстві гостру критику. Так, незастосування вищої міри покарання проти вбивць і гвалтівників розцінюється в суспільстві як м'якотілість влади й небажання боротися з тяжкими злочинами, а застосування – як жорстокість, порушення принципів гуманізму, норм міжнародного права. Досить часто носіями цих взаємовиключних точок зору можуть бути одні й ті ж особистості.

Наступна причина, що визначає специфіку формування правової культури в зазначеному суспільстві, пов'язана зі зламом командно-адміністративної системи управління тоталітаризму, відходом від принципів жорсткого централізованого планування, переходом суспільства на складний і суперечливий шлях створення ринкової економіки. Цей процес, що розпочався в Україні в 1991 р. і продовжується дотепер, постійно вимагає повноцінного правового регулювання і створення системи законів, що відбивають зміни, які відбуваються в політичному й економічному житті. Однак, на думку фахівців, законотворчість у країні істотно відстає від реалій політичного й економічного життя, часто стає заручницею партійних чи

вужькокорпоративних інтересів певної групи політиків, депутатів, які ставлять свої особисті інтереси вище інтересів держави й суспільства в цілому.

Докорінні зміни в політичному й економічному житті суспільства за останні 15 років стимулювали бурхливий процес законотворчості. З'явилися нові для вітчизняного правознавства галузі права: підприємницьке, банківське, інвестиційне, податкове та ін. Розпочалося формування багатьох принципово нових правових інститутів, що відповідають не тільки умовам ринкового господарювання, а й критеріям правової держави, міжнародним стандартам захисту прав і свобод людини. На перше місце в суспільстві висувуються загальнолюдські цінності, демократія і права людини. Усе це не могло не позначатися як позитивно, так і негативно на формування правової культури.

Труднощі становлення останньої пов'язані ще й з тим, що зазначений процес проходить у надзвичайно складній обстановці економічної, фінансової й політичної криз, в умовах соціальної напруженості в суспільстві. Звичайно, форми прояву цих криз у різних посттоталітарних країнах можуть значно відрізнятися, наприклад, від зниження рівня легітимності правлячого режиму в політичній сфері й появи елементів депресії, інфляції в економічній сфері, характерних для низки країн Центральної Європи (Угорщини, Чехії та ін.) до глибокої й всеохоплюючої кризи (політичної, правової, економічної і т.д.), у якій знаходяться Україна, Росія та інші країни пострадянського простору.

Іншими формами прояву трансформаційної кризи в перехідних країнах стали: 1) поглиблення протиріч між виконавчою й законодавчою гілками влади й відсутність у них реалістичної концепції виходу з кризи; 2) банкрутство обраного курсу реформ у більшості пострадянських країн; 3) критичне зниження граничних рівнів громадської моралі; 4) зубожіння й політична апатія населення; 5) сепаратизм (регіональний і етнічний), що загрожує цілісності країн; 6) зростання частки тіньової економіки в економічній сфері, зростання злочинності, криміналізація перехідного суспільства та ін.

До причин, що впливають на формування правової культури в перехідному суспільстві і визначають специфіку останньої, можна додати й низку інших. Серед них: відсутність теоретично обґрунтованої державної концепції формування правової культури населення України; слабкість і дезорганізованість соціальних інститутів, які повинні займатися цим процесом; відсутність необхідної чисельності підготовлених правознавців для юридичної освіти громадян і формування в них навичок правової поведінки та ін. Усе це ускладнює й без того непросту ситуацію, пов'язану з формуванням правової культури в країні і проведенням правової реформи в Україні.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що рішення завдань по створенню демократичної, правової, соціальної держави тісно пов'язано з проблемою формування правової культури, що у свою чергу, припускає необхідність дослідження причин і чинників, які впливають на стан правової культури в перехідному суспільстві. Перспективами розвитку даної проблеми є обґрунтування ефективних механізмів цього процесу в транзитивних умовах, визначення основних напрямків по оптимізації цих механізмів.

Список літератури: 1. *Аграновская Е.В.* Правовая культура и обеспечение прав личности. – М.: Наука, 1988. – 143 с. 2. *Ганзенко О.О.* Конституційні засади формування правової культури особи // Держава і право: Зб. наук. пр.: Юрид. і політ. науки. – Вип. 12. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2001. – С.170 – 174. 3. *Глинкина С.* Теневая экономика в современной России // Свобод. мысль. – 1995. – № 3. – С. 26-43. 4. *Головченко В., Чернсий В.* Правова та політична культура в українському суспільстві // Юрид. вісн. України. – 2002. – 2 – 8 бер. (№9). – С. 6,7. 5. *Костомаров Н.И.* Две русские народности. – К.; Х.: 1991. 6. *Легуша С.М.* Стан і перспективи формування правової свідомості та правової культури громадян в період державотворення в Україні // Держава і право: Зб. наук. пр.: Юрид. і політ. науки. – Вип. 12. – К.: Ін-т держави і права НАН України – 2001. – С.42 – 47. 7. *Матузов Н.И.* Правовой нигилизм и правовой идеализм // Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. – 2-е изд. – М.: Юрист, 2000. – С.695-709. 8. *Мамардашвили М.К.* Как я понимаю философию / Общ. ред. Ю.П.Сенокосова. – М.: Прогресс. Культура – 1990. – С.163 – 165. 9. *Менюк О.А.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // Право України. – 2001.– №4. – С.21 – 23, 39. 10. *Нерсисянц В.С.* Философия права: Ученик для вузов. – М.: Норма – ИНФА,1998. – 647 с. 11. Нові політичні реальності на рубежі тисячоліть: Закл. слово Президента України на наук.-практ. конф. 16 черв. 2001 р. // Уряд. кур'єр. – 2001. – 14 черв. 12. *Осика І.* Правова культура в економічному житті суспільства // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №6. – С.118 – 121. 13. *Пометун О.І., Кушнірова Т.В.* Нові підходи у формуванні правової свідомості громадян демократичного суспільства // Закон і підліток: Матер. обл. наук.-практ. конф. Донецьк, 27 жовт. 2000 р. – Донецьк: ДІВС, 2001. – С.166 – 173. 14. *Семитко А.П.* Развитие правовой культуры как правовой процесс. Екатеринбург: Изд-во Уральской гос. юрид. академии; Изд-во Гуманитарного ун-та. – 1996. – 313 с. 15. *Скуратівський А.* Правова культура в контексте особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців // Вісн. Укр. акад. держ. управління при Президентові України. – 2002. – №1. – С. 415 – 425. 16. *Тодыка Ю.Н.* Конституционные основы формирования правовой

культуры. – Х.: Райдер, 2001. – 158 с. **17.** Удод Н.В. Правовое обучение несовершеннолетних в общеобразовательных школах // Закон і підліток: Матер. обл. наук.-практ. конф. Донецьк, 27 жовт. 2000 р. – Донецьк: ДІВС, 2001. – С. 41 – 45. **18.** Щепанський Я.Ю. Элементарные понятия социологии / Пер. с польск./ Общ. ред. А.М. Румянцева.— М.: Прогресс. – 1990. — 240 с.
Надійшла до редакції 04.02.2004 р.